

1. ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΠΟΛΕΜΟΥ

Μέσο: ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: . . . 26/10/2019 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 26/10/2019

Σελίδα: 28

ΕΝΘΕΜΑΤΑ

ΤΟΥ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΤΑ ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ του Παναγιώτη Νικόπουλου (Σικάγο 1918 - Αθήνα 2000) βρέθηκαν πέντε σημειωματάρια μικρού σχήματος στα οποία κρατούσε ημερολόγιο σε δύο διαφορετικές περιόδους της ζωής του. Η πρώτη - που η έναρξη του πολέμου τον βρήκε στρατιώτη- καλύπτει τη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις του ελληνοϊταλικού μετώπου και ονομάζεται *Ημερολόγιο Πολέμου (1940-1941)* και η δεύτερη περίοδος αφορά την εξορία του στο Γκκρατς της Αυστρίας σε στρατόπεδο καταναγκαστικής εργασίας, λόγω της ένταξης του στην Αριστερά κατά την διάρκεια της Κατοχής, και ονομάζεται *Ημερολόγιο αιχμαλωσίας (1944-1945)*. Οι εγγραφές που ακολουθούν είναι αποσπάσματα από το Α', Β' και Γ' Μέρος του *Ημερολογίου Πολέμου (1940-1941)*, εκδόσεις ΜΙΕΤ, 2019. Ο Νικόπουλος υπήρξε ευαίσθητος παρατηρητής, λάτρης της φωτογραφίας, τρυφερός, δοτικός και ταυτοχρόνως διακριτικός αρωγός σε συγγενείς και φίλους, συνεπής ιδεολόγος, λεπτολόγος, τελειομανής, και άνθρωπος με ιδιαίτερο χιούμορ.

Παρ' όλο που η καταγραφή των γεγονότων είναι επιτόπια, ο ημερολογιογράφος διατηρεί ψυχραιμία και κριτική ματιά στα πράγματα. Συχνά ο αυτοσαρκασμός και η περιπαικτική διάθεση τον βοηθούν να κρατά την ωπτηρία απόσταση από τα γεγονότα και τις τραγικές καταστάσεις που βιώνει, αυτό μαρτυρά άλλωστε και η προσεκτική γλώσσα που χρησιμοποιεί. Ο Νικόπουλος πληροφροείται και παρακολουθεί προσεκτικά τις πολεμικές εξελίξεις και τους συσχετισμούς των δυνάμεων. Η Ελένη Κούκη στο επίμετρο του τόμου αναπτύσσει ένα ενδιαφέρον και κατατοπιστικό ιστορικό πλαίσιο της εποχής, απαραίτητο για την κατανόηση του Ημερολογίου. Όλο το αρχαιακό υλικό των Ημερολογίων καθώς και το φωτογραφικό υλικό του ερασιτέχνη φωτογράφου Παναγιώτη Νικόπουλου συνιστά μέρος της ιδιωτικής συλλογής Ηρώς Νικοπούλου και Γιάννη Πατίλη, που τώρα ανήκει στο Πανεπιστήμιο της Πάτρας.

ΗΡΩ ΝΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Το Ημερολόγιο Πολέμου

28.10.40. Δευτέρα

Ήταν 5 ή ώρα όταν ο άξ/κός της έπιφυλακής μας ζήτησε και βασικός μας είπε να ντυθούμε γρήγορα. Από την πρώτη στιγμή καταλάβαμε ότι κάτι το σοβαρό θα συμβαίνει. Σε λίγο όλο το σύν/μα ήταν στο πόδι και αργότερα ήλθε κάποιος συνάδελφος που με τη φημερίδα στο χέρι μας άνηγγειλε ότι η Ιταλία εκήρυξε τον πόλεμο της Ελλάδος. Υποδεχθήκαμε το νέο μ' έναν άκραπτο ένθουσιασμό και περισσότερο οι νεοσύλλεκτοι, οι οποίοι δεν μπορούσαν να κρύψουν τη χαρά τους, λές και άλυπιοι περιμέναμε αυτή τη στιγμή για να δράσουν. Στις 6 1/2 οι σάλπιγγες των συν/των έσήμαναν συναγερμό και σε λίγο ο διοικητής μας, με την ψυχραιμία που τον διέκρινε πάντα, περιήλθε το στρατόπεδο και έδωσε τις πρώτες διαταγές. Συνταχθήκαμε άμέσως και έγκατασταθήκαμε στο πεδίο άσκησης, μέσα στα χαρακώματα. Μας ύπενθύμιαν πολεμικές βασικές θεωρίες και διαλυθήκαμε. Οι σειρήνες της πόλεως μας ύπενθύμιζαν κάθε τόσο τη σκληρή πραγματικότητα, της οποίας τόσο άπρόοπτα πέσαμε θύματα. Κατά τις 10 1/2 είδαμε σε αρκετό ύψος ένα μικρό σμήνος αεροπλάνων και σε μία στιγμή αντίχρισαν από τα γύρω υψώματα συνεχείς οι έκπυροκροτήσεις των αντιαεροπορικών. Η πρώτη μας έντύπωση ήτο ότι επρόκειτο περί άσκησης, αλλά γρήγορα μας έπληροφόρησαν ότι ήταν ιταλικά αεροπλάνα. Ύστερα απ' αυτό, όταν ένα άπεμονώθη και μας φάνηκε ότι έβλήθη και έπεφτε, είναι άπερίγραπτες οι έκδηλώσεις μας.

Είχε πιά άρχισεί η έπιστράτευση και έπιταχθέντα αυτοκίνητα κατέφθαναν συνεχώς μεταφέροντα στρατιωτικά υλικά. Οι έφεδροι απ' την κλάση 1921 παρουσιάζοντο διαρκώς στα ύπαιθρια στρατολογικά γραφεία και οι άποθήκες έπιστρατεύσεως είχαν έλευθερωθεί από τα σιδερένια κηλιδώματα των παραθύρων για να διευκολυνθί η μεταφορά των υλικών. Είχε άρχισεί να διαδίδεται ότι θα μετακινθόνταν τα σύν/ματα (σκαπανέων και τπλ/τών) και αυτό ήταν άρκετο για να κυκλοφορήσουν οι πιο άπίθανες φήμες. Πιά μας διεδόθη ότι θα πηγαίναμε στο Χαϊδάρι. [...]

5.11.40. Τρίτη

Με το Σουεφεράκι πολύ πρωί ξεκινήσαμε από το σύν/μα, όπου μείναμε στην άποθήκη, και με πολλά βάρσα καταυθώσαμε να βρούμε αυτοκίνητο για να πάμε στον καταυλισμό μας. Τη νύχτα έγινε συναγερμός που διήρκεσε μία ώρα. Άφου έκανα την εμφάνισή μου, κάθικα από τα όργανα της ύπηρεσίας και στις 9 πήγαμε με το Βασιλειάδη στα δημοτικά λουτρά του Βοτανικού. Ύστερα από ένα θαυμάσιο λουτρό γυρίσαμε και τότε άκούσαμε πάλι τις σειρήνες του συναγερμού. Οι βόμβοι των κινητήρων των

έχθρικών αεροπλάνων για πολλή ώρα άκούοντο πάνω από τα κεφάλια μας και οι εκρήξεις των βομβών τους άντηχουν σε πολλά σημεία. Είμαστε κωμένοι στα χαρακώματα και με τρόπο τα παρακολουθούμε άλλοτε να έρχονται προς το μέρος μας και άλλοτε να φεύγουν. Επί τέλους έληξε ο συναγερμός. Όπως μάθαμε άργότερα έβομβαρδίσθη ο Πειραιώς και ο Βόλος. Έπεσαν βομβες στην άγορά του Πειραιώς και σκοτώθηκαν άρκετοί- άκόμη κατέρρευσαν πολλά σπίτια. Όλο το άπόγευμα άσχολήθηκα με τα άλογα και τη νύχτα σκοπός 11-3. [...]

18.11.40. Δευτέρα

[...] Τρεις μέρες τώρα είχαν τα άλογα να φάνε κανονικά, και ή τροφή τους περιωρίζετο στις 2 1/2 όκάδες ήμερσίως σανού. Μερικοί δικοί μας ψάχνοντας για κόρτο άνεκάλυπταν τις σπιλιές- άκυρώνες και έγινε άληθινή έπιβρομή- ύστερα από λίγες ώρες δέν άπέμεινε πιά τίποτα. Αυτό μας ή ένεργεια ήταν έν γνώσει του διοικητού. Δέν πέρασε όμως πολλή ώρα και βλέπομε να έρχεται προς το μέρος μας μία χωρική, ιδιοκτίτρια ένός άκυρώνος, με άγριες φωνές και τραβώντας τα μαλλιά της πηγε στη σκηνή του διοικητού. Ό δυστυχής άδικα προσπάθησε για άρκετή ώρα να την πείσει ότι δέν είχαμε την πρόθεση να την ληστέψουμε. Μιά άπόδειξη και τα πράγματα ήσούχασαν. Το άπογευμα είδα τυχαίως τ' Χ. Μπάκα, ο οποίος βρισκόταν στα μεταγωγικά του σώματος του 9ου Συν/τος. Με πολλούς άλλους οχηματισμούς ήσαν ψηλότερα από μας σε άπόσταση 20 χιλιομέτρων.

20.11.40. Τετάρτη

Σήμερα είχαμε το πρώτο κρούσμα στα άλογα. Ένα μεγάλο θαυμάσιο άλογο ψόφησε τη νύχτα σε μία ρεματιά. Βασανιστήκαμε άρκετά για να το βγάλουμε από κει και να το θάψουμε. [...]

17.12.40. Τρίτη

Μείναμε μία άκόμα νύχτα στο 500 χιλμ. και το πρωί που θα φεύγαμε είδαμε τη σκηνή μας κάτασπρη απ' το χιόνι να μη ξεχωρίζη από την άλλη περιοχή. Ένα άγριο κρύο μας άνάγκασε πρωί-πρωί να ανάψουμε φωτιά. Θα φεύγαμε και φόρτωσα στη σούστα για τον τύπο μερικά φτιάρια. Έξακολουθούσε να χιονίζει σκεδόν μέχρι την Κακαβιά (630 χιλμ.) και κατόπιν συναντήσαμε ένα τέτοιο διαβολέμενο κρύο που όμοιο δέν θα μπορούσα ούτε να φανταστώ. Ήταν ψιλό κρύο και έφτανε μέχρι το κόκαλο. Προχωρούσαμε τώρα πιά σε άλβανικό έδαφος και το μάτι κανόταν σε τεράστια πεδιάδα. Μετά το μεσημέρι φτάσαμε στους Γιωργουτσάδες, 9 περί-

1. ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΠΟΛΕΜΟΥ

Μέσο: ΑΥΓΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: . . . 26/10/2019 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 26/10/2019

Σελίδα: 29

που κιλμ. από τα έλληνοαλβανικά σύνορα. Είναι ένα από τα έλληνικά χωριά που ήταν υπό την ιταλική κυριαρχία και την απελευθέρωσι τους την βλέπουν σαν θαύμα. Χθές το βράδυ μείναμε σε άκωρωνες του χωριού που ήταν γεμάτες άχυρα και... ποντίκια. Ήσαν χασμένοι με ξερολίθι και όλη τη νύχτα ξεσκυτάσαμε από το κρύο. [...]

29.12.40. Κυριακή

[...] Όλη την ημέρα είχαμε επίσκεψεις αεροπλάνων. Το πρωί τρία αεροπλάνα αφού γύριζαν άρκετη ώρα από πάνω μας έβριζαν καμιά δεκαριά βόμβες, και όλες έπεσαν πάνω στο χωριό. Τραυματίστηκαν τρία παιδιά και πολλοί δικοί μας στρατεύτες έκινδύνευσαν που είχαν ανεβεί για νερό. Εγώ δεν πρόφθασα να βγω από το θάλαμο και εκεί έμεινα μέχρι τέλους του συναγερμού. Είχα την ψυχραιμία να τα παρακολουθώ με το μάτι και άκουσα το τρομερό σφύριγμα της βόμβας που έκανε όταν έπεφτε και γέμισα φρίκη. Τραπήσαμε με μερικούς χωροφύλακες σε μία γωνία του θαλάμου και περιμένουμε το μοιραίο με την υπόκρουσι της επικλήσεως που έκανε κάποιος στή... μαμά του. Το απόγευμα είχαμε άρκετους συναγερμούς - σ' έναν απ' αυτούς, τρία αεροπλάνα μάς πλησίασαν και με κατακόρυφες πτήσεις κατέβηκαν πολύ χαμηλά, τόσο που πολλοί είδαν τους πιλότους καθαρά. Έβριζαν μερικές βόμβες και εκτός από μία που ξεερράγη στο ποτάμι που ποτίζαμε όλες οι άλλες δεν ξεερράγησαν. Ήμουν σ' ένα χαράκιμα και τα παρακολουθούσα να τριγυρίζουν για άρκετη ώρα πάνω στα κεφάλια μας σε χαμηλό ύψος και να κάνουν τέτοιους ελιγμούς λές και έκαναν θεαματικές ασκήσεις σε μία συγμή άκουσαμε και το όπλο-πολυβόλο να μάς βάλλει και τα βλήματα σφύριζαν για λίγο σ' αυτά μας. Μας χάρισαν έτσι τραγικές στιγμές και μάς εγκατέλειψαν για να μάς έπισκεφθούν άλλοτε, ίσως με πίο άγριες διαθέσεις. [...]

10.3.41. Δευτέρα

[...] Όλη την ημέρα σήμερα περνούσαν αιχμαλώτους με τ' αυτοκίνητα και άργότερα για να ξεμολιάσουν λίγο έρχονταν και πεζοπορία. Ήταν βράδυ όταν σε μία στιγμή άκουσαμε από μικρή απόσταση τους Ιταλούς να τραγουδάνε με πολύ κέφι τη χωριατοπούλα και να γελάνε με τέτοια όρεξη σαν να τους συνέβαινε κάτι το εξαιρετικό. Κι αλήθεια γι' αυτούς είχε τελειώσει ο πόλεμος. Για λίγη ώρα που στάθηκαν κάτω από τα γραφεία μας δεν σταμάτησαν το τραγούδι, που έτσι χωρίς να τους κάνει κόπο ικανοποιούσαν και τους δικούς μας που τους ζητούσαν αποδείξεις αν είναι «bono Greco».

Ήταν περασμένη η ώρα όταν αποφασίσαμε να κοιμηθούμε και μόλις είχα ξαπλώσει όταν άκουσαμε βομβαρδισμούς πολύ κοντά μας. Πετάχτηκα έξω, χωρίς ούτε τα παπούτσια να σκεφτώ να φορέσω, και στο καταρύγιο που βρέθηκα το βρήκα πλήρες από όμοιοπαθείς μου. Οί πίο πολλοί μάλιστα διεμαρτύροντο για την παγωνιά που άρχισαν να αισθάνονται στα ξυπόλητα πόδια τους, άλλοι πάλι, σαν και μένα, που δεν είχαν προφθάσει να φορέσουν τα κιτώλια τους τρατούριζαν από το νυκτερινό κρύο, και τέλος στο βάθος γυάλιζαν μερικά άσπρα σώβρακα σε κείνους που και στον πόλεμο έννοοι να καλοπεράσουν. Διακρίναμε από τις φωτοβολίδες ένα αεροπλάνο που πέρασε από πάνω μας, μέχρις ότου κάθικε και ύστερα τίποτ' άλλο. Πήγαμε για ύπνο.

11.3.41. Τρίτη

Κοιμήθηκα πολύ άσχημα - από το βραδινό βομβαρδισμό είχα πάθει μία νευρική υπερδιέγερσι και ο ύπνος μου ήταν μεγάλος εφιάλτης. Το απόγευμα κλιβανίστηκα ολόκληρος. Χιτώνιο, περισκελίδα, κουβέρτες και αυτό το ύποπτο δίκωμο μαγειρευτήκανε για άρκετη ώρα στο μικρό κλιβανο της έκστρατείας. Στο μεταξύ έκανα κι ένα καλό λούσιμο και θά μπορούσα πιά να δεχθώ, αφού ύστερα άλλαξα εσώρουχα, ότι για την ώρα τουλάχιστον είχα απαλλαγεί από τις άνοποφρες ψίφρες. Δεν παρέλειψα να χρησιμοποιήσω πίο σωληνάριο φθειρολιφής για όλες τις επικίνδυνες περιοχές.

Αιχμαλώτοι έξακολουθούσαν και σήμερα να περνάνε πάντοτε με το ίδιο κέφι. Απερίγραπτες δραματικότητες είναι οί εικόνες που βλέπει κανείς ανάμεσά τους. Είδα κάτι που έρ' όσον δεν θά δω κάτι φρικαλεώτερο θά το θυμάμαι σ' όλη μου τη ζωή. Ένας φοβερά κρυοπαγμένος Ιταλός περνούσε κρατώντας στην πλάτη του άλλον συνάδελφό του έλαινα κρυοπαγμένον κι αυτόν, σε σημείο που τα πόδια του είχαν πάρει άλλο σχήμα και το χρώμα της σήψεως. Πήγαμε ο πρώτος με το σύνταμο γι' αυτόν ρυθμό των προηγούμενων αιχμαλώτων και κάπου-κάπου κοντοστεκόταν για να διορθώσει τη θέση του θλιβερού φορτίου του.

Το βράδυ είχαμε πάλι κυνηγήματα με τα αεροπλάνα και πάλι πήρα δρόμο για το καταφύγιο από το κρεβάτι. [...]

6.4.41. Κυριακή

Οί Γερμανοί εκήρυξαν τον πόλεμο κατά της Σερβίας και Ελλάδος. Γερμανικά στρατεύματα προχωρούν πρὸς τα βουλγαροελληνικά σύνορα. Εκεί όμως υπάρχουν δικά μας όχυρα που είναι σχεδόν άπόρητα. Η πρώτη επίθεσι των Γερμανών ανέκοπτι από τα πυρά των πυροβολείων μας και νεκροί Γερμανοί άνέρονται σε μεγάλο αριθμό. [...]

14.4.41. Μεγάλη Δευτέρα

Ίσως άρχισι και για μάς η έβδωμάς των παθών. Από χθές άρχισαμε να μετακινούμεθα κατά πάσα πιθανότητα στα Δολιανά. Διατίθενται διαρκώς αυτοκίνητα της 35ης Μοίρας και όλα σχεδόν τα υλικά μας μεταφέρθησαν. Ορισμένα μεταφέρθησαν στους Άγ. Σαράντα και τα άλλα σε διάφορα σημεία πρὸς τα Δολιανά. Έχουμε αναστατωθεί κυριολεκτικά απ' όλη την κατάσταση χωρίς όμως και να μπορούμε να νιώσουμε τί μαγειρεύεται. Στο κάθε τι προβάλλεται ένα τεράστιο έρωτηματικό που κάνει πίο τραγική την άγωνία μας. Τα νέα μάς λένε ότι οί Σέρβοι κατέλαβαν το Δυρράχιο και εξακολουθούν να προχωρούν, ενώ γερμανικά στρατεύματα προσπαθούν να ένωθούν με την ιταλική στρατιά. Η Κωνσταντινούπολις έκπενοείται από τον άμαχο πληθυσμό της και παρατηρείται κάποια κίνησις στην Τουρκία. Περισσότερο όμως φαίνεται ότι η άδράνεια της ύπαγορεύεται από τη Ρωσία, κι αν είναι αλήθεια σίγουρα θά πάθουμε μεγάλες συμφορές.

Η νύχτα που πέρασε ήταν γεμάτη συναγερμούς. Περνούσαν διαρκώς αεροπλάνα και κάθε τόσο ήμαστε στο πόδι - κοιμόμουν με το Δημητρόπουλο και η προσπάθειά μας να ξεχωρίσουμε τις κλαίνες και τις άβρυλλες γινόταν δράμα. Στον πρώτο συναγερμό τα κατάφερα να βγω μονάχα με τη μία άβρύλλα και τρέχοντας κύππισα άσχημα στο πόδι τόσο που κουσάθηκα. Την ώρα του έγερτηριου μάς έσπίκωσε ένας καινούργιος συναγερμός. Ένωρίς άρχισι το φόρτωμα. [...]

19.4.41. Μεγάλο Σάββατο

Από το πρωί μάς ειδοποίησε ο διοικητής να χαλάσουμε τ' αντίσκηνα και να κατεβάσουμε έτσι μόνο τους γυλιούς μας κάτω, δηλ. στην έξοδο πρὸς το δρόμο. Ύστερα απ' αυτό ήταν προφανές ότι το βράδυ θά φεύγαμε και ευχαριστήθηκα γι' αυτό. Δεν είχαμε προφθάσει να λύσουμε τ' αντίσκηνο όταν άκουσαμε βόμβο αεροπλάνων και σε διάστημα μικρό γύρω μας άντηκούσαμε οί πολυβολισμοί και βομβαρδισμοί. Πέσαμε κάτω και όταν άρραίωσαν κάπως τρέξαμε σ' ένα κοντινό όρυγμα από τα πολλά που είχαν κάνει οί συνάδελφοί μας του πυρ/κού, όταν στην άρχι του πολέμου είχαν κα-

ταυλισθεί εδώ. Δεν είχαμε ακόμη προφθάσει να καθούμε στο χαράκιμα όταν πάλι άκουστήκανε πολύ κοντά μας να πέφτουν βόμβες, τόσο που τραντάζονταν η γη γύρω μας. Η άγωνία μας ήταν μεγάλη, οί άναπνοές μας είχαν σταματήσει, οί καρδιές μας κυττούσαν δυνατά - το σφύριγμα που κάνανε πάνω στα κεφάλια μας μάς έδινε την έντύπωσι πώς έρχόντουσαν πάνω μας και όταν άκούγαμε να πέφτουν λίγα μέτρα μακριά μας συνυεφέρνημα για να συνεχισθι πάλι και πάλι η τρομερή δοκιμασία. Είχαμε κώσει τα πρόσωκά μας σχεδόν μέσ' στο βρεγμένο χώμα - τα ρούχα μας και το πρόσωπό μας κι αυτό είχαν λασποωθεί, έτσι που το κρύψιμό μας γινόταν πίο σίγουρο. Το μαρτύριο μας αυτό διήρκεσε τέσσερις ώλεκες ώρες με στιγμιαίες μονάχα διακοπές, όσες χρειάζονταν για να άναπνεύσουμε κάπως έλεύθερα. Φάνηκε πώς διεκόπη για λίγο ο συναγερμός και μόνος πήγα πίο κάτω, που σ' ένα άλλο χαράκιμα, σκεπασμένο αυτό με άψιδωτά λαμαρίνα, ήταν ο γιατρός, ο Ραφαηλίδης, και κάμποσοί άλλοι. Από τις έπόμενες άλεπάλληλες έπιδρομές, που στή δρσί τους ήταν στόχος ο καταλισηός μας, στάθηκε δίδονατο να ξαναγυρίσω στο χαράκιμα που με περιέμενε ο Δημητρόπουλος με το Ρένεο. Σε μία στιγμιά μία μεγάλη βόμβα έπεσε τόσο κοντά μας και τα χώματα με μεγάλες πέτρες πέφτανε σά βροχή πάνω στη λαμαρίνα. Όλοι μας πεσμένοι οί ένας πάνω στον άλλον περιμέναμε με σφιγμένη την καρδιά τη δικιά μας που θά μάς άπολυτέρωση απ' το φριχτό μας μαρτύριο. Οί άπογευματινές έπιδρομές ήταν πίο έντονες και κράτησαν μέχρι τη δύσι του ήλιου χωρίς ούτε ένος λεπτού διακοπή. Όλοι πιστεύαμε πώς θά 'χαμε πολλά θύματα, αλλά εύτυχώς μόνο ένα περιπλανώμενο μουλάρι πλήρωσε τη θανάσιμη λύσσα των αεροπλάνων. Με τον άπερίγραπτο ψυχικό κλονισμό μας, που 'ταν το αποτέλεσμα όλης της ημέρας, ξεχυθήκαμε όλοι μας από τα πρόκερα καταφύγια, τακτοποιήσαμε τους γυλιούς μας γρήγορα-γρήγορα και κατεβήκαμε στη σκηνή του σιαιστή με την παρήγορη έλπίδα ότι θά φεύγαμε.

¹ Σε μία πρωτεύουσα που οί συνοικίες της άντημέτωπίζαν σημαντικό πρόβλημα λειψυδρίας ακόμη και μετά την ύδροδότησι της Αθήνας από τον Μαραθώνα (1931), τα δημοτικά λουτρά ύπηρεζαν άποφασιστικής σημασίας για την ύγιεινή του πληθυσμού και παρέτειναν τη λειτουργία τους πίο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η άναφορά του Νικολάου είναι αινηματική, καθώς στο πλαίσιο αυτής της έρευνας δημοτικά λουτρά στον Βοτανικό δεν βρέθηκαν. Πιθανότατα όμως άναφέρεται στα δημοτικά λουτρά του Αγίου Γεωργίου στη γειτονική Άκαδημία Πλάτωνος. Οί συγκεκριμένες έγκαταστάσεις έγκαινιάστηκαν το 1938 παρουσία του τότε δοτου ύπουργου Διοικήσεως Πρωτεύουσας Κώστα Κοτζιά. Την έποχή έκείνη το λουτρό σε αυτά στοιχεία 2 δραχμές και μέσα σε ένα όκτώωρο οί έγκαταστάσεις μπορούσαν να έξυπηρετήσουν 100 με 120 λουόμενους (Ελεύθερον Βήμα, 5.12.1938, σ. 4). Συνέχισαν να βρίσκονται σε λειτουργία τουλάχιστον μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960 (Εμπρός, 20.12.1969, σ. 15).